

ДОБА НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР.

СТВОРЕННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (ЗА СПОГАДАМИ УЧАСНИКІВ ПОДІЙ)

І. ЛЕБЕДЄВА

Київський національний лінгвістичний університет

Анотація

У статті висвітлюється процес прийняття керівництвом Центральної Ради рішення про створення Генерального Секретаріату у червні 1917 р., а також аналізується ставлення провідних українських партій до перспектив його діяльності.

Ключові слова: Генеральний Секретаріат, Центральна Рада, уряд.

Аннотация

В статье рассматривается процесс принятия руководством Центральной Рады решения о создании Генерального Секретариата, а также анализируется отношение ведущих украинских партий к перспективам его деятельности.

Ключевые слова: Генеральный Секретариат, Центральная Рада, правительство.

Summary

This article highlights the procedure of taking the decision on the establishment of the General Secretariat under the authority of the Central Rada government in June 1917, and analyzes the attitude of leading Ukrainian parties to the prospects of its activities.

Key words: General Secretariat, Central Rada, government.

Доба національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. вже ціле століття привертає велику увагу науковців і громадськості. За цей період напрацьована значна історіографічна база, яку створювали як зарубіжні українські історики, так і вітчизняні науковці. Чимало робіт присвячено, зокрема, добі Центральної Ради, яка постала у березні 1917 р. через кілька днів після Лютневої революції у Петрограді. Тим не менш, серед масиву робіт, які складають історіографію доби Центральної Ради, не всі проблеми достатньо висвітлені. Найбільше уваги приділено власне самій Центральній Раді та її політиці, різним напрямам діяльності¹, а також її протистоянню російському Тимчасовому уряду². Значно менше уваги приділялось аналізу діяльності Генерального Секретаріату – першого уряду України, який створила Центральна Рада для реалізації власної політики.

Діяльність Генерального Секретаріату вивчалася в українській історіографії у контексті різних напрямів політики – аграрної, робітничої, військової, міжнародних відносин, культурно-просвітницької тощо³. Водночас залишаються проблеми, які, на наш погляд, ще не отримали достатнього висвітлення. Передусім це стосується історії створення Генерального Секретаріату, зокрема, моменту прийняття діями українського руху цього рішення. Цікавим є також ставлення різних політичних сил – фундаторів Центральної Ради – до нового органу, відмінності у їхньому баченні його функцій та повноважень. У пропонованій статті автор висвітлює означені проблеми, доповнює власні попередні публікації, присвячені утворенню та початку діяльності Генерального Секретаріату⁴.

Передусім слід зазначити, що джерельна основа цієї проблеми обмежена, прийняття рішення про створення Генерального Секретаріату висвітлено побіжно. У документах Центральної Ради, які представлені у збірнику, підготовленому фахівцями Інституту історії України НАН України, першим документом, що стосується Генерального Секретаріату, є коротке повідомлення

про його створення, яке з'явилося у друкованому органі УПСР «Народна воля»⁵. Протоколи засідання Комітету Центральної Ради, на якому було прийняте це рішення, віднайти досі не вдалося. До того ж документальний супровід перших кроків нового органу також обмежений, а протоколи засідань, що залишилися, мають конспективний характер⁶.

Отже, дуже мало матеріалів проливають світло на те, як саме приймалося рішення про створення Генерального Секретаріату, які точилися дискусії, які позиції займали провідні діячі українського руху, які перспективи бачили і що очікували від нового органу. Ці факти знайшли своє висвітлення не стільки в офіційних документах (протоколах засідань, резолюціях, проектах рішень тощо), скільки у споминах учасників подій. Тому дослідники змушені покладатися значною мірою саме на ці відомості та інформацію у пресі.

У мемуарах провідних діячів українського руху також, на наш погляд, не приділяється достатньо уваги процесу створення Генерального Секретаріату. Найбільше відомостей про ці події можна знайти у спогадах М. Грушевського⁷, М. Ковалевського⁸ та у ґрунтовній праці П. Христюка⁹. Матеріали в зазначених джерелах свідчать, що пропозиція створити український виконавчий орган вийшла з кіл діячів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Але цікаво те, що обговорення цієї ідеї розпочалося ще до проголошення Першого Універсалу. Отже, українські діячі не передбачали зупинитись на цьому, а готувалися до подальших кроків. Інша справа, що серед них не було однастайності: частина політиків йшла на це з метою примусити Тимчасовий уряд до поступок, інші передбачали покласти на новий орган завдання практичної реалізації положень Універсалу.

М. Грушевський згадує, що пропозиція створити «екзекутивний орган, що міг за[й]нятися здійсненням того автономного будівництва», обговорювалася фракцією УПСР паралельно з редагуванням Універсалу¹⁰. Вперше він почув про це від Й. Маєвського, одного з лідерів українських есерів. Останній у приватній розмові поділився з М. Грушевським міркуваннями про те, що на новому етапі Центральна Рада мусить перетворитися на постійно діючий український парламент, а поруч з нею має постати власний уряд, і запитав, ким той бачить себе – «чи Родзянком (голова Тимчасового комітету Державної думи, тобто голова парламенту – *І.Л.*), чи Львовим (перший голова Тимчасового уряду – *І.Л.*)». Очільник Центральної Ради спочатку не поставився серйозно до цих розмов, вважаючи, що немає «особливої роботи для екекутиви» і що «Ц[ентральна] рада може ще досить довго полагоджувати чергову організаційну роботу в нинішній формі»¹¹.

Невдовзі думка про необхідність Центральній Раді створити окремий орган для реалізації завдань, які мають бути маніфестовані в Універсалі, вийшла за межі приватних розмов у кулуарах Центральної Ради. Через кілька днів М. Грушевський був запрошений на засідання ЦК УПСР, на якому обговорювалося це питання. Але й там він повторив свою думку про передчасність подібних дискусій. Так само, як голова Центральної Ради, інші її фракції (крім фракції УПСР) також не поставилися до цих перспектив серйозно.

Тим не менш, українські есери наполягали на тому, що проголошення автономії України потребує створення відповідних структур для її практичної реалізації. Через кілька днів їхня фракція поставила це питання на обговорення на засіданні Комітету Центральної Ради. З промовою виступив П. Христюк. На жаль, у своїй праці він лише констатує цей факт, заглиблюючись в аргументацію¹². М. Грушевський, зі свого боку, пише, що П. Христюк «сказав довгу промову про чергові перспективи праці і доводив, що її здійснення вимагає утворення екекутиви»¹³. Хоч як би там було, але пропозиція не викликала великого ентузіазму. Більшість лідерів українського руху виявилися неготовими до кардинальних і рішучих кроків на шляху ствердження автономного ладу в Україні.

Загалом діяльність Центральної Ради та її відносини з Тимчасовим урядом навесні – влітку 1917 р. достатньо висвітлені в українській історіографії, отже, немає потреби заглиблюватись

у цю проблему у рамках цієї статті. Зазначимо лише, що Всеукраїнський національний з'їзд 6–8 квітня 1917 р.¹⁴ перетворив Центральну Раду на загальноукраїнський представницький орган. На з'їзді було ухвалено низку рішень, у тому числі резолюцію з вимогою національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Російської республіки.

У травні 1917 р. до Петрограда вирушила делегація Центральної Ради, яка мала ознайомити російський уряд з українськими вимогами. Вона везла з собою проекти декларацій Тимчасового уряду про визнання автономії України та про утворення інституту Крайового комісаріату з Крайовою радою при ньому, яка мала складатися з представників населення українських територій, тобто органу, повністю підконтрольного російському кабінету міністрів¹⁵.

Українська сторона жодних радикальних кроків на той момент не планувала: «Отже ніякого страхіття ми не домагалися, – згадує В. Винниченко, який очолював делегацію. – Ми тільки скромно хотіли, щоб Правительство “в тому чи іншому акті висловило принципіально своє прихильне відношення до сього постуляту” – автономії України. Тільки принципіально. Тільки десь там собі хоч згадайте, що ви іменно до автономії України ставитеся “прихильно”. Не заводьте її зараз, ми готові скільки там треба ждати здійснення цього постуляту; не вирішуйте навіть його тепер, не кажіть, що так і буде, заявіть тільки, що ви “прихильно ставитеся”»¹⁶.

Переговори виявилися безрезультатними, на жодні поступки російська влада не пішла. Уряд вдався до тактики політичного маневрування і вирішення питання про надання регіонам колишньої Російської імперії автономного статусу відкладав до скликання Установчих зборів. Нехтування з боку Петрограда вимог Центральної Ради викликало у Києві велике обурення і підштовхнуло українських лідерів до подальших кроків. Прийняття Першого Універсалу, що фактично проголосив автономію України – «однині самі будемо творити наше життя», – стало відповіддю на негативну позицію Тимчасового уряду¹⁷.

Водночас дії російського кабінету міністрів не привели до радикалізації настроїв у Центральній Раді. Там, як і до того, переважали помірковані діячі, які прагнули не псувати відносини з Петроградом. Крім того, як відомо, ідея самостійності України не знаходила у той момент прихильності серед більшої частини українського політикуму, в середовищі якого переважали автономістичні погляди. До того ж давався взнаки певний революційний романтизм, що змушував дивитися на російських міністрів як на «колег по революції».

Ейфорія перших днів після повалення самодержавства не дала можливості українським діячам одразу розгледіти шовіністичну сутність нової російської влади. У перші тижні вони покладали на Тимчасовий уряд значні надії. Про це, зокрема, пише В. Винниченко: «Ми не припускали за тих днів, що хтось у вільній, новій Росії може інакше розуміти новий стан, ніж розуміли його ми. А ми розуміли його так, що всі нації, всі народи, всі демократичні класи їх мають не тільки право, але й обов'язок активно стати до праці над будованням і направленням нового ладу»¹⁸. Про це ж писав і М. Грушевський, називаючи Тимчасовий уряд «вибранцями, цвітом російської революції»¹⁹. Отже, українська сторона не очікувала демонстративного нехтування своєї позиції з боку Тимчасового уряду.

Те, що «українська демократія» і «російська демократія» (термінологія того часу) по-різному бачать майбутнє російської держави, стало очевидним у травні 1917 р., одразу після повернення делегації Центральної Ради з Петрограда. Відмова Тимчасового уряду навіть обговорювати перспективи надання українським землям автономії стала каталізатором для розгортання українського національного руху.

Але й на той момент більшість українських лідерів не йшли у своїх планах далі, ніж за допомогою Універсалу натиснути на Тимчасовий уряд і у такий спосіб підштовхнути події у бажаному для себе напрямку. Тому пропозиція фракції українських соціалістів-революціонерів доповнити прийняття доленосного документа створенням відповідного органу для реалізації задекларованих цілей не викликала загальної підтримки.

Вочевидь, провід Центральної Ради розумів, яку реакцію це може викликати в російських політичних колах. М. Ковалевський, згадуючи дискусії, які точилися щодо цієї проблеми, пише про необхідність «утворити уряд автономної України»²⁰. М. Грушевський також згадує про пропозицію створити «свого роду національне українське правительство»²¹. П. Христюк пише, як виступив «на одному з засідань Ради з пропозицією-проектом утворення Центральною Радою Правительства України»²².

Зрозуміло, що однією з особливостей мемуарної літератури є ретроспективний погляд авторів, який спирається на знання наслідків згадуваних подій та отриманий досвід. Після повалення Тимчасового уряду і проголошення УНР Генеральний Секретаріат де-факто перетворився на український уряд, після Четвертого Універсалу він був перейменований на Раду Народних Міністрів і став повноважним урядом суверенної України. Але влітку – восени 1917 р. він був виконавчим органом спочатку Центральної Ради, згодом, за Інструкцією від 4 серпня 1917 р., – Тимчасового уряду, але ніяк не урядом.

На наш погляд, така однаковість у характеристиці Генерального Секретаріату періоду червня – жовтня 1917 р. свідчить, що принаймні у колах УПСР з самого початку розглядали його саме як український уряд. На це вказує М. Ковалевський, коли пише, що «державно-правне становище України після проголошення I Універсалу не було ще зовсім ясне, а також з огляду на можливість проголошення повної самостійності в процесі революційних подій, ухвалено було назвати перший уряд Генеральним Секретаріатом з тим, що після в'яснення політичної ситуації і перетворення автономного статуту в повну державну самостійність, уряд мав би прийняти назву Ради Народніх Міністрів»²³.

Отже, можна припустити, що принаймні серед радикального крила українського руху існували надії, що Генеральний Секретаріат може перетворитись у майбутньому на уряд автономної України.

Водночас далеко не всі провідники українського руху поділяли цю точку зору. Передусім, досить неохоче підтримав пропозицію сам М. Грушевський, авторитет якого у той момент був дуже великий. «В діяльності Михайла Грушевського відчувалось навіть якесь побоювання, щоб він часом не порушив парламентарного характеру нового устрою України», – згадував М. Ковалевський²⁴.

Але найскептичніше до есерівської ідеї поставилася Українська партія соціалістів-федералістів. Серед фракцій Центральної Ради есефи завжди займали помірковані позиції, радикалізм українських есерів викликав у них роздратування. Лідер УПСФ, заступник голови Центральної Ради С. Єфремов у листі до Є. Чикаленка від 14 червня 1917 р. (тобто за день до утворення Генерального Секретаріату) писав: «Демагоги на чолі з професором (увявіть собі!) тягнуть до повного розриву, доводиться здержувати з великою напругою той безпардонний максималізм, раз у раз боючись, що от-от прорветься і все піде шкереберть»²⁵.

Хоча врешті-решт українські соціалісти-федералісти підтримали ідею створення нового органу, а сам С. Єфремов увійшов до його складу, він же першим і покинув посаду генерального секретаря міжнародних справ, не попрацювавши і місяця²⁶. Хоча офіційно причиною демісії С. Єфремов назвав хворобу, тим не менш його справжні мотиви були політичними, що підтверджують його виступи на шпальтах друкованого органу УПСФ «Нова рада».

Зокрема, 20 червня 1917 р., відповідаючи на звинувачення українських лідерів з боку газети «Киевская мысль» у прагненні побудувати «державу у державі», С. Єфремов доводив, що Генеральний Секретаріат створений з метою допомогти Центральній Раді у проведенні «деяких практичних заходів»: «Наприклад, має У[країнська] Ц[ентральна] Рада свій грошовий фонд, свої, коли хочете, фінанси, то що ж – не повинна вона комусь доручити за них відповідальність тільки через те, що декому з розпаленою фантазією зараз міністерський портфель присниться?»²⁷

Зовсім інші настрої переважають у статті С. Єфремова «На повороті», надрукованій після невдалим переговорів з Тимчасовим урядом, що закінчилися прийняттям «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові» від 4 серпня 1917 р. Лідер УПСФ звинувачує Центральну Раду і Генеральний Секретаріат у «спокусі власті», що, на думку С. Єфремова, веде до «пониження» українського руху. «Перед Генеральним Секретаріатом дві стелилися дороги. Перша була – стати виконавчим органом тієї творчої, організаторської сили, якою була доти Ц[ентральна] Р[ада], і тільки внести певний план, певну систему й порядок у той рух, що відбувався до того часу більш стихійно: надати організації й свідомості тому, що йшло до українства просто через те, що нікуди йти було – одне слово, творити ту велику організаційну роботу, через яку сильна зробилася Ц[ентральна] Р[ада], тільки розложивши ту роботу на ряд паралельних течій, кожна під орудою відповідного генерального секретаря. Друга, занехаявши цю творчу роботу, побігти за блудним огником державної власті, сісти на коня високої політики й боротьби за ту владу віддати свої сили»²⁸.

На жаль, робить висновок С. Єфремов, перемогли прибічники другої позиції – «спокуса власті показалася дорожчою од веління політичного розуму»: «Вже відома декларація секретаріату перед Ц[ентральною] Р[адою] (мається на увазі декларація Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. – *І.Л.*), констатувавши, що українство стоїть на порозі публічної власті, ступила на цю небезпечну і хистку стежку боротьби за непотрібну владу». Таким чином, вважає очільник УПСФ, «спроби переймання власті, умови з правительством, дождання й хвилювання з приводу подій високої політики» призвели до того, що Центральна Рада і Генеральний Секретаріат почали втрачати свій авторитет в українському суспільстві, адже з формальним визнанням уряду до Генерального Секретаріату перейшла «відповідальність за те, що по суті речей од Центральної Ради не залежало»²⁹.

Не було одностайності щодо необхідності створення нового органу і серед лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). М. Ковалевський і П. Христюк згадують про обережну позицію, зокрема, Б. Мартоса, який категорично наполягав на тому, що Генеральний Секретаріат має проводити лише підготовчу роботу щодо здійснення автономії України – «підготовляти підвалини»³⁰.

Інша частина українських есдеків пристала на есерівську пропозицію, зокрема М. Порш і М. Ткаченко³¹. Близькою ця ідея виявилася і для В. Винниченка. Лідер УСДРП ще раніше, звітуючи перед делегатами II Українського військового з'їзду про невтішні результати поїздки делегації до Петрограда, запевняв у спроможності Центральної Ради домогтися від уряду виконання своїх вимог і під гучні оплески закінчив промову: «А коли ми представимо їм (Тимчасовому уряду – *І.Л.*) готову автономію України, то їм не лишиться нічого іншого, як сказати: нехай живе автономна Україна!»³² М. Грушевський згадує, що на цьому ж з'їзді В. Винниченко вважав одним з першочергових завдань здійснення «демократизації й українізації органів адміністрації, збір податків»³³. І хоча це зовсім не тотожне створенню спеціального органу влади, але, безумовно, вплинуло на позицію В. Винниченка – особливих коливань він не виявив.

Врешті-решт, хоч які б дискусії точилися серед лідерів українського руху, логіка подій диктувала подальші кроки. 10 червня 1917 р. було урочисто проголошено Перший Універсал. Для того щоб зманефестовані положення не залишилися лише струсом повітря, потрібно було створити окрему структуру для їх реалізації.

На той час обов'язки виконавчого органу між сесіями Центральної Ради виконував її Комітет. Він постійно зростав кількісно, розгалужувався, утворюючи нові комісії, виконував великий обсяг організаційної роботи. Але здійснювати завдання, задекларовані Першим Універсалом, Комітет Центральної Ради не мав можливості.

Такою структурою став Генеральний Секретаріат, який постав 15 червня 1917 р.³⁴ Спочатку до його складу було обрано вісім генеральних секретарів: В. Винниченко (голова, генеральний

секретар внутрішніх справ), Х. Барановський (генеральний секретар фінансових справ), С. Єфремов (генеральний секретар міжнародних справ), М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ), Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ), В. Садовський (генеральний секретар судових справ), С. Петлюра (генеральний секретар військових справ) та П. Христюк (генеральний писар)³⁵. За десять днів склад генеральних секретарів було розширено до дев'яти осіб після заснування Генерального секретарства народної освіти, яке очолив І. Стешенко³⁶.

Склад Генерального Секретаріату був коаліційним – три найвпливовіші українські партії (УСДРП, УПСФ, УПСР) делегували до нього своїх представників. Від українських есерів до складу нового органу увійшов П. Христюк, близькими до УПСР були також член Селянської спілки М. Стасюк та безпартійний Х. Барановський, делегований до Центральної Ради кооперативними організаціями. Від УПСФ до Генерального Секретаріату увійшов С. Єфремов, інші були представниками УСДРП. 23 червня 1917 р. склад Генерального Секретаріату було затверджено V сесією Центральної Ради³⁷.

Майже одразу у Центральній Раді розгорнулася гостра міжпартійна боротьба за контроль над Генеральним Секретаріатом. Її ініціатором стала УПСР, незадоволена малим представництвом у новій структурі. Це викликало роздратування у фракції УПСР, яка разом з близькою до українських есерів Селянською спілкою становили більшість у Центральній Раді. «Ми мали за собою маси, – згадував М. Ковалевський, – але не мали відповідного штабу досвідчених політиків і фахівців, інші партії не мали за собою мас, зате мали, як на ті часи, досить численний кадр кваліфікованих сил»³⁸. Тому українські есери, незважаючи на чисельну перевагу в складі Центральної Ради, не змогли висунути своїх представників на найважливіші посади. Як тільки видалася перша слухна нагода, а саме – ухвалення Тимчасовим урядом своєї Інструкції від 4 серпня 1917 р., – УПСР розпочала боротьбу за збільшення свого представництва у Генеральному Секретаріаті, руйнуючи єдність фронту українських національних сил.

Отже, створення Генерального Секретаріату було не стільки наслідком якоїсь розважливий політики чи «плановими» діями Центральної Ради, скільки відповіддю, хоча і доволі вдалою, на негативну позицію Тимчасового уряду щодо автономії України. Водночас поява Генерального Секретаріату стала важливим етапом на шляху українського державотворення, відкрила нову сторінку історії національної державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ *Верстюк В.* Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1997. – 341 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – 256 с.; *Гомотюк О.* Центральна Рада в українському державотворчому процесі (березень 1917 – квітень 1918 рр.): Автореф. дис... канд. історич. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1997. – 24 с.; *Дзейко Ж.* Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917–1920 рр.): Дис... канд. юридич. наук: 12.00.01. – К., 1996. – 248 с.; *Єсипенко Д.М., Новиченко Н.Р.* Українська Центральна Рада: передумови створення та причини падіння. – К., 1991. – 120 с.; *Копиленко О.Л.* «Сто днів» Центральної Ради. – К.: Україна, 1992. – 204 с.; *Логвиненко І.А.* Політична діяльність Української Центральної Ради: Автореф. дис... канд. історич. наук: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 1993. – 17 с.; *Мироненко О.М.* Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 1995. – 328 с.; *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; *Яневський Д.Б.* Українська Центральна Рада: перші кроки до національної державності (березень – листопад 1917 р.). – К., 1990. – 26 с. та ін.

² *Кудлай О.* Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на VI сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 80–86; *Яневський Д., Затока О.* «Не допускайте змін у статуті Секретаріату» // Віче. – 1995. – № 12. – С. 122–138; *Кудлай О.Б.* Центральної Рада – Тимчасовий уряд: боротьба за автономію (березень – жовтень 1917 р.): Дис... канд. історич. наук: 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. – К., 1997. – 175 с.

³ *Андрусин Б.* У пошуках соціальної рівноваги: Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917–1920 рр. – К., 1995. – 191 с.; *Веденєв Д.В.* Становлення зовнішньополітичної служби України доби Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 79–89; *Витанович І.* Аграрна політика українських урядів (1917–20) // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 5–60; *Галенко О.І., Яневський Д.Б.* Перший уряд демократичної України. – К., 1992. – 74 с.; *Гомотюк О.* Державотворча діяльність Генерального Секретаріату (червень 1917 – січень 1918 рр.) // Центральної Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матер. наук. конф. 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 115–121; *Кудлай О.Б.* Законотворча діяльність народного міністерства судових справ Української Центральної Ради. – К., 2002. – 72 с.; *Лебедева І.* Фінансова політика уряду УНР (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – К., 1999. – Вип. 3. – С. 108–127; *Сорочан Н.* Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис... канд. історич. наук: 07.00.01 / Харківський державний ун-т. – Харків, 1998. – 212 с.; Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Ред. рада: А.К. Кінах (голова) та ін. – К., 2001. – 608 с. та ін.

⁴ *Лебедева І.М.* Формування Генерального Секретаріату // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – Вип. 2. – К.: КДЛУ, 1998. – С. 58–76; *Лебедева І.М.* Перші кроки Генерального Секретаріату (за неопублікованими протоколами) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія. Економіка. Філософія» / Гол. ред. Ю.І. Терещенко. – Вип. 20. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2015. – С. 105–121.

⁵ Українська Центральної Рада: Документи і матеріали: У 2 т. / НАН України. Ін-т історії України, Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. – Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 105–106.

⁶ Докладніше див.: *Лебедева І.М.* Перші кроки Генерального Секретаріату (за неопублікованими протоколами). – С. 105–110.

⁷ *Грушевський М.* Споми́ни / Підготов. тексту й прим. С. Білоко́ня // Київ. – 1989. – № 8. – С. 126–154; № 9. – С. 108–149; № 10. – С. 122–158; № 11. – С. 113–155.

⁸ *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: Споми́ни, враження, рефлексії. – Інсбрук: Накладом М. Ковалевської, 1960. – 720 с.

⁹ *Христюк П.* За́мітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Т. 1. – Відень, 1921. – 152 с.; Т. 2. – Відень, 1921. – 204 с.

¹⁰ *Грушевський М.* Вказ. праця. – № 10. – С. 126.

¹¹ Там само.

¹² *Христюк П.* Вказ. праця. – Т. 1. – С. 77.

¹³ *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 126.

¹⁴ Усі дати подані за старим стилем.

¹⁵ Українська Центральної Рада: Документи і матеріали. – С. 86.

¹⁶ *Винниченко В.* Відродження нації. Ч. 1. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 166.

¹⁷ Українська Центральної Рада: Документи і матеріали. – С. 101–105.

- ¹⁸ Винниченко В. Вказ. праця. – С. 52.
- ¹⁹ Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – С. 467.
- ²⁰ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 368.
- ²¹ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 126.
- ²² Христюк П. Вказ. праця. – С. 77.
- ²³ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 369.
- ²⁴ Там само. – С. 368.
- ²⁵ Цит. за: Миронець Н. Епістолярна спадщина українських громадсько-політичних діячів доби Центральної Ради як історичне джерело // Центральна Рада і український державотворчий процес: (До 80-річчя створення Центральної Ради): Матер. наук. конф. 20 березня 1997 р. – К., 1997. – С. 345.
- ²⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 25зв., 30.
- ²⁷ Нова рада. – 1917. – 20 червня. – № 68. – С. 1.
- ²⁸ Там само. – 5 серпня. – № 106. – С. 1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 368; Христюк П. Вказ. праця. – С. 77.
- ³¹ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 369.
- ³² Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 13.
- ³³ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 127.
- ³⁴ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 369.
- ³⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – С. 105–106.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 27зв.
- ³⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – С. 116.
- ³⁸ Ковалевський М. Вказ. праця. – С. 372.